

Liberalisme en Integriteit: een spannende relatie

door Reinout Woittiez en Tila zur Lage

Neemt u bij een werkbezoek aan een bedrijf het aangeboden pakket met mooie relatiegeschenken mee? Stapt u als raadslid in het vliegtuig als een projectontwikkelaar u op zijn kosten in Italië enkele voorbeelden van geslaagde moderne bouwprojecten wil laten zien? De lijst van mogelijke integriteitsvraagstukken die we in de praktijk ontmoeten is eindeloos. Anderen zullen al onze keuzes in zulke kwesties scherp beoordelen. Uit de lange parlementaire *chronique scandaleuse* blijkt dat, anders dan wel wordt gedacht, integriteitsproblemen niet alleen van alle tijden zijn, maar ook van alle partijen.

Jan-Kees Wiebenga, oud-voorzitter van de Commissie Integriteit van de VVD, stelde in

een artikel in een eerdere editie van dit blad dat het vraagstuk van de integere bestuurder zo oud is als de mensheid zelf. Onder de koningen Willem I en Willem II stond het landelijk bestuur al bekend om zijn twijfelachtige integriteitsgehalte. De beperkte openbaarheid van bestuur, het omkopen van journalisten en het onder druk zetten van politici en rechters ten gunste van de regering waren gemeengoed.

Johan Rudolph Thorbecke verafschuwde de toenmalige staat van het bestuur, zo laat Wiebenga zien. 'In de plaats van bekwaamheid en karakters drongen traditie en zelfzucht zich voor,' stelde Thorbecke (geciteerd in: Wiebenga 2014, 153-154).

Wiebenga verwijst daarnaast naar een prachtig overzicht van integriteitsschendingen in het geschrift *Schijn des Kwaads* uit 1978 van de voormalige Tweede Kamervoorzitter Anne Vondeling (PvdA). Vondeling betrok politici van alle partijen in zijn geschrift. In zijn opsomming van integriteitsteksten komen zaken voor als collaboratie in de oorlog, verkeersovertredingen, alcoholgebruik, zedelijkheid, smokkel, belangentegenstellingen in verband met nevenfuncties – enzovoort.

Het lijkt er in het afgelopen decennium op dat liberale politici iets vaker buiten de ‘integriteitslijntjes’ kleuren dan politici van andere partijen. Daarbij wordt onder meer gerefereerd aan de nogal rijke casuïstiek zoals die zich binnen de VVD de laatste tijd heeft opgebouwd en breed wordt uitgemeent in de media (*De Telegraaf* 2018). In dit artikel staan we stil bij het begrip bestuurlijke integriteit in het algemeen en bij de ethische overwegingen die aan de orde zijn bij integriteitvraagstukken van de laatste tijd. Daarbij worden enige indicaties geschetst die kunnen helpen duiden waarom juist tussen liberalen en integriteit er nogal eens sprake is van een spannende relatie.

Ethiek

De beoordeling van integriteitsvraagstukken speelt zich af in het domein van de ethiek. Ethiek is de reflectie, vanuit redelijke argumentatie, op moraal, op het vraagstuk van het goede doen en het kwade nalaten. De hieronder volgende beknopte kaderstelling over integriteit loopt van de Aristote-

liaanse deugdenethiek in hink-stap-sprong naar de twee belangrijke hedendaagse ethische systemen: de *gevolgenethiek* en de *plichtenethiek*. Deze twee systemen geven richting aan de afweging van wat goed handelen is. Wij zullen beargumenteren dat VVD'ers intuïtief vaak de gevolgenethiek volgen, terwijl de plichtenethiek belangrijk is voor integriteit.

Deugdenethiek

Aristoteles beschreef in de tijd van de Griekse Oudheid al dat naar zijn inzicht de handelingen van de mens goed zijn als zijn innerlijke gesteldheid deugt, en hij met praktische wijsheid en morele verstandigheid in elke situatie bepaalt wat hij zou moeten doen en daarbij een afgewogen inzet van deugden en positieve eigenschappen pleegt. Aristoteles onderstreepte het belang van vier kardinale deugden in ons dagelijks handelen: gematigdheid, moed, bezonnenheid en rechtvaardigheid. Een ijkpunt in de gesprekken over ethische praktijkvraagstukken zoals die plaatsvinden in de context van een moreel beraad is de referentie aan deze vier kardinale deugden (Kessels 2002). Thomas van Aquino (en voor hem vele kerkvaders) hebben de oorspronkelijk seculiere Aristotelianse opsomming van deugden de kerkelijke leerboeken binnengeleid. Tijdens de Verlichting begon de maatschappij los te komen van de invloed van de kerk en de kerkboeken en kwam het individu aan het ‘ethische stuur’. Parallel aan die ontwikkeling werden twee belangrijke hedendaagse ethische systemen uitgewerkt: de gevolgenethiek en de plichtenethiek.

Gevolgenethiek

In de gevolgenethiek geldt de volgende morele gedachtelijn: de handelingen van de mens zijn goed als de gevolgen en resultaten van zijn handelen goed zijn. David Hume, Jeremy Bentham en John Stuart Mill (Mill 1990), hebben als belangrijke liberale denkers het *utilitarisme* geïntroduceerd: ethisch is goed wat het meeste geluk voor het grootste aantal mensen brengt (zo veel mogelijk geluk en zo min mogelijk pijn). De utilitaristische benadering draagt het risico in zich van ‘denken in meerderheden’ en daarmee van een dictatuur van de meerderheid. Wat bestuurders betreft stelde David Hume dat regels en wetten de wetsdienaar zowel bevoegdheden geven als begrenzen in zijn macht. Die begrenzing kan ook juist hier zorgen voor het meeste geluk voor het grootste aantal (Hume 1984, 578-585).

De twintigste-eeuwse liberale denker Karl Popper volgde de utilitaristen in hun gedachtegang, maar sprak bij voorkeur over

negatief utilitarisme. Hij vond ‘het minste lijden voor het grootste aantal mensen’ en ‘het minimaliseren van leed’ verre te verkiezen boven het maximaliseren van geluk (Popper 1962). Het ‘opleggen van geluk’ kan volgens Popper gemakkelijk doorslaan naar totalitaire inmenging in iemands privéleven. Het hedendaagse *nudging* van overheid en zorgverzekeraars, waarbij het geven van een subtiel duwtje in de goede richting zonder vrijheden in te perken of verplichtingen op te leggen – een vorm van manipulatie om gedrag te sturen – kan voor de redenering van Popper als treffend voorbeeld gelden. Dit nudgen kan op zichzelf wel grensvraagstukken oproepen die raken aan integriteit, omdat belangenverstrengeling op de loer ligt.

Kenmerkend voor de gevolgenethiek is dat deze een enigszins pragmatisch karakter heeft. Er wordt alleen naar de gevolgen van het handelen gekeken (die overigens niet altijd in volle omvang te voorzien zijn).

Voor de meeste liberalen spreekt dit aan: liberalen staan gevoelsmatig minder positief tegenover dogma's en de gevolgenethische benadering is, inderdaad, niet zo dogmatisch. De gevolgenethiek is *regelrelatief*.

Plichtenethiek

Binnen de plichtenethiek geldt de volgende morele gedachtelijn: ieder mens heeft de plicht om het juiste te doen, waarbij de weging van de feitelijke verwachte gevolgen van zijn handeling niet doorslaggevend zijn. Het gaat om de juiste intentie van zijn handelen en om het handelen volgens algemene regels. Dergelijke morele stelregels worden geacht universeel, onveranderlijk en algemeen toepasbaar te zijn. Men mag er niet van afwijken. Er is weinig ruimte voor relativisering van de regels.

De liberale hoofdrolspeler in het denken over de plichtenethiek is Immanuel Kant. We volgen hier Dirk Verhofstadt die in zijn boek *Atheïsme als basis voor moraal* een nuttige beschrijving geeft van Kants twee ethische regels, in de vorm van algemene geboden (categorische imperatieven) naar voren gebracht. Kants eerste categorisch imperatief luidt: handel zo dat de maximale van jouw handeling door jouw wil tot algemene natuurwet moet worden (ofwel: handel zo dat wat u doet, voor iedereen een algemene stelregel zou moeten zijn). Dat is dan moreel juist, want niemand zal willen dat anderen iets willen dat hijzelf niet wil. Daarmee is het handelen ethisch juist en universeel. De tweede categorisch imperatief luidt: handel zo dat je de medemens

altijd als doel en nooit louter als middel gebruikt (Verhofstadt 2013).

Kenmerkend voor de plichtenethiek is dat bij handelingen niet zozeer het resultaat telt, maar dat de intentie en het handelen in overeenstemming zijn met algemene gedragsregels. Men moet het goede en het juiste doen, zelfs als dat tot minder of zelfs geen resultaat leidt. Deze objectieve, universele en *regelvast* lijn is een belangrijk en hanteerbaar richtsnoer voor iedereen die in zijn beroep verantwoordelijkheid draagt ten opzichte van medemens.

Integriteit, functie en regels

Er zijn een aantal definities van integriteit in de omloop. In hun in 2018 verschenen boek *In opspraak: leren van Integriteitskwetsies* gaan Kerkhoff en Overeem uitgebreid in op verschillende aspecten van integriteit. Zij refereren aan de momenteel in Nederland gangbare definitie van integriteit zoals verwoord door Huberts: 'integriteit is het handelen overeenkomstig de (daarvoor) geldende morele waarden en normen en de daarmee samenhangende (spel)regels' (Huberts 2015, 15). Woittiez gebruikt in zijn dilemmatraining voor de Haya van Someren Stichting de volgende werkdefinitie: 'integriteit is het eigenlijke gebruik van de verleende macht uit hoofde van de functie' (Woittiez 2014). Hij refereert hierbij aan het gegeven dat integriteitsvraagstukken gerelateerd dienen te worden aan het feitelijk functioneren van politici en bestuurders, in relatie tot wat van ze verwacht mag worden uit hoofde van hun taak en functie.

“... De commissie weegt ook steeds aan minder vaststaande normenkaders af of gevallen, die misschien niet in strijd zijn met de letter van de betreffende rechts- of gedragsregel, wel in strijd kunnen zijn met de geest van onkreukbaarheid ...”

Ook de *Vuistregels Integriteit*, die op de algemene ledenvergadering van 25 mei 2013 door het VVD-hoofdbestuur zijn gepresenteerd ten behoeve van de vergroting van het integriteitsbewustzijn in de partij, gaan uit van deze samenhang. Deze vuistregels vangen immers aan met de zinsnede dat iedereen die binnen of namens de VVD een functie vervult, dat integer dient te doen en bereid moet zijn om daarover continu op een transparante wijze te communiceren en verantwoording af te leggen. Wat van bestuurders en politici verwacht mag worden qua integer gedrag staat daarmee echter nog niet vast en is in de tijd aan verandering onderhevig. In de definitie van Huberts wordt

deze dynamiek gevangen in de woorden: ‘de (daarvoor) geldende’.

De landelijke Commissie Integriteit van de VVD, die in 2013 is ingevoerd door de ledenvergadering, krijgt veelvuldig te maken met aan omstandigheden onderhevige integriteitsvraagstukken. De commissie weegt steeds in eerste instantie af aan de hand van vaststaande wetgeving, zoals de gemeente-, provincie- of de Kieswet en de voor iedere burger geldende wetten, zoals de straf- of de verkeerswetgeving. Daarenboven weegt ze ook steeds aan minder vaststaande normenkaders af of gevallen, die misschien niet in strijd zijn met de *letter* van de betreffende rechts- of gedragsregel, wel in strijd kunnen zijn met de *geest* van onkreukbaarheid (Wiebenga 2014, 155).

Kerkhoff en Overeem benoemen in hun boek als rode draad het gegeven dat bij integriteitsvraagstukken altijd de scheidslijn tussen het publieke en private domein in het

geding is. Als het private publiek gemaakt wordt (zoals in de casus Hoes rondom zijn seksueel gedrag in zijn vrije tijd, of de casus Oudkerk rondom zijn bezoek aan prostitués, in de buitenechtelijke affaire van Pechtold en relatie van Han ten Broeke met een persoonlijk medewerker), dan kan daarmee het aanzien en het gezag van het publieke ambt geschaad worden. Huberts spreekt in dit geval van zachte integriteits-schendingen. Als publieke zaken voor het private belang aangewend worden (omkoping, vriendjespolitiek, zelfverrijking, netwerkcorruptie) spreekt Huberts van harde en zware integriteitsschendingen (Huberts 2015).

Onze werkdefinitie – integriteit als het eigenlijke gebruik van de verleende macht uit hoofde van de functie – ziet vooral op de harde en zware integriteitsvraagstukken die voor politici en bestuurders altijd relevant zijn. Wij nemen daarbij tevens de positie in dat het private domein van politici en daarmee hun privacy in de regel zoveel mogelijk gerespecteerd moeten worden. Vanuit het voor liberalen belangrijke gegeven dat de invulling van het privé-domein aan het individu voorbehouden is, kiezen wij er daarom voor onze werkdefinitie van integriteit te begrenzen tot de harde en zware integriteitsvraagstukken. Daarmee wordt tevens het gevaar van ‘integrisme’ enigszins begrensd. Ook voor Wiebenga (2014) is de kern bij de beoordeling van integriteitsvraagstukken de vraag of de gedraging het politiek functioneren van betrokkene ernstig schade toebrengt. Indien dat niet zo is,

dan past terughoudendheid. Hoe hoger de lat wordt gelegd, hoe meer *scandal management* zich zal voordoen.

Integriteit en macht

Met de werkdefinitie dat integriteit ziet op het eigenlijk gebruik van de verleende macht (of invloed) uit hoofde van de functie, worden integriteitsvraagstukken beperkt tot het domein van vraagstukken die samenhangen met iemands functie. Het integer handelen gaat om de zuivere bedoelingen en het ‘aan de regels houden’, zodat we er zeker van kunnen zijn dat de functie zo goed mogelijk (oprecht en zuiver) uitgeoefend wordt en de verleende macht strikt gebruikt wordt voor het bereiken van de aan de functie gerelateerde doeleinden. Daarmee wordt de lijn van de al genoemde filosoof David Hume gevolgd, waarvan we stelden dat hij over de verleende macht zei dat regels en wetten de wetsdienaar zowel bevoegdheden geven als begrenzen in zijn macht. Andere belangen dan het publieke belang mogen het nastreven van de doelen van de functie en de daarbij behorende belangen op geen enkele wijze in de weg staan of verstoren (dat is vooral relevant bij nevenfuncties en nabije relaties). Willeke Slingerland, die in 2018 promoveerde op dit onderwerp, wijst in dit verband op de kwetsbaarheid van (sociale) netwerkverbanden van bestuurders, omdat die verbanden zomaar kunnen doorschieten in ‘elkaar de bal toespelen’ en dan doemt ‘netwerkcorruptie’ op.

In een bijdrage aan de bundel *Public and Private Morality* staat de filosoof Bernard Williams stil bij de oorsprong van het ontstaan van codes voor professionele ethiek: ‘Some professions, such as lawyers and doctors, have elaborate codes of professional ethics, [...] because their clients need to be protected and seen to be protected, in what are particularly sensitive areas of their interests’ (Williams 1978, 56). Ook de burger legt veel van zijn – minder persoonlijke – belangen in handen van politici en bestuurders. In een democratie zijn dit naar inhoud verschillende belangen (meer of minder staat, meer of minder herverdeling, et cetera), maar naar procesgang kent de democratie in Nederland strikte regels, die zien op ‘onpartijdige’ en ‘gelijkwaardige’ behandeling van allen die zich in Nederland bevinden (artikel 1 van de Grondwet). Williams onderstreept dat het tegelijkertijd nu juist het wezen van publieke besturen is dat verschillende belangen afgewogen moeten worden naar een algemeen belang en dat afweging en uitvoering van het pu-

bliek bestuur in een rechtsstaat aan uitermate strakke regels gebonden is. Over de hantering van die regels hebben politici en bestuurders zich vierentwintig uur per dag te verantwoorden. En over de invulling van het algemeen belang bestaat altijd verschil van inzicht – daarin vindt de politiek zijn bestaansrecht. Volgens Williams kan daarmee een regelmatig te stellen vraag zijn: hoe is de politieke belangenafweging verlopen, is de ‘onpartijdigheid’ van de bestuurders in hun afweging gewaarborgd?

Integriteit en gedrag

Bij de presentatie op 10 juli 2018 van het boek *In opspraak: leren van integriteitskwesaties* noemt Overeem integriteit en integer handelen vooral een vaardigheid: De vaardigheid van het eigenlijk en geloofwaardig omgaan met een kwestie die zich voordoet.

Integriteit vraagt een consistent en positief gedragspatroon, dat duurzaam en aantoonbaar moet worden volgehouden en opgebouwd. De politicus moet het label ‘integer’

steeds weer onderhouden en verdienen. Een misstap wordt door anderen gemakkelijk gezien als een doorbreking van het patroon van integriteit en daarmee een doorbreking van het vertrouwen dat men in die persoon stelt. Zelfs bij de schijn van een misstap is er al een begin van een breuk in het vertrouwen. En vertrouwen en gezag zijn voor een goede uitoefening van een bestuurlijke functie nu juist onontbeerlijke sleutelementen. Niet voor niets staat in de VVD-Beginselverklaring uit 2008 de passage: ‘Vertrouwen vormt het uitgangspunt in de omgang van de overheid met burgers. De overheid is dienstbaar aan de burgers en aan hun vrijheden’ (VVD 2008, 4). Een passage die volgens Wiebenga (2014) van groot belang is voor het normenkader van VVD-bestuurders.

“... Liberale bestuurders opereren gemakkelijk op de grens tussen privaat en publiek en kijken daarbij enigszins relativerend en door een ‘nuttigheidsbril’ naar de regels ...”

De huidige – hypertransparante – tijd ziet bij het kijken naar iemands integriteit op de integriteit van de persoon als geheel. Integer gedrag gaat dan niet alleen over de huidige bestuurlijke functie, maar betreft daarin ook allerlei mogelijke andere situaties, in plaats en tijd variërend van een jeugdzonde tot een twijfelachtige vrije tijdsbesteding: het private wordt meer en meer publiek gemaakt. Omdat het integriteitspatroon dan op zoveel situaties in tijd en plaats betrekking heeft in interactie met zoveel

andere betrokkenen, verschijnt er ook een veel grotere diversiteit van kijkrichtingen op iemands integriteit door al die diverse personen op *al* die andere momenten in *al* die andere situaties: de weging op integer handelen wordt wel heel divers en complex en daarmee ook kwetsbaar.

Aan kwetsbaarheid vanuit het verleden is niet veel meer te doen, behalve het betrachten van maximale transparantie over het eigen verleden. Om hun kwetsbaarheid in het heden en naar de toekomst te verkleinen, kiezen steeds meer bestuurders bij de start van hun bestuurlijke carrière voor het aangaan van arrangementen die voorzien in proactieve vermindering van (zelfs maar de schijn van) een misstap – zoals mogelijke belangenverstrengeling – door alle zaken waarvan belangen mogelijk kunnen raken aan de relevante functie uit de weg te gaan of na te laten (geen uitbesteding aan familieleden of aan bevriende aannemers et cetera), volstreekte openheid te geven over alle zaken die mogelijk aanpalend zijn aan de functie (het ‘vierogenprincipe’; openbaar register) en mogelijk aanpalende zaken bij anderen in beheer te geven.

Daarmee lijkt de constatering van Overeem, dat integer gedrag vooral als vaardigheid kan worden gezien, gerechtvaardigd nu meer en meer de kunst moet worden verstaan om proactief te handelen op wat mogelijk anderszins verkeerd kan worden uitgelegd.

Integer handelen en liberale bestuurders

Uiteindelijk gaat het bij integer besturen om verantwoordelijk en geloofwaardig handelen, daarbij verantwoordelijkheid nemen en verantwoording (in relevante openheid) afleggen, in ondergeschiktheid aan en vanuit respect voor de functie en aan alle regels die daarbij horen. Dienen in een verantwoordelijke (publieke) functie is onvoorwaardelijk, en daarmee is ook integriteit onvoorwaardelijk. Het is als zwangerschap, zo gaf voormalig minister van Binnenlandse Zaken Ien Dales aan: een beetje integer bestaat niet. Integriteit verdraagt geen hellend vlak.

De kernvraag is dan voor liberalen: in hoeverre ben ik één met mijn functie en respecteer ik mijn functie volledig, met alle regels die daarbij horen. En bij het volledig respecteren van alle regels in alle formaliteit treedt voor liberalen het ongemak op van het weglaten van de materiële weging.

Ongemak voor liberalen

Integriteit is ingevolge de *Vuistregels Integriteit* en de werkdefinitie zoals we die hier hanteren, te definiëren als het eigenlijk gebruik van de verleende macht voor de functie die men bekleedt, met volledig respect voor de inhoud van de functie en voor de regels die voor de functie gelden. Het gaat bij integriteit om een plichtenethische benadering. De zuivere bedoelingen en het naleven van regels staan voorop, zodat we er zeker van kunnen zijn dat de functie zo 'goed' mogelijk uitgeoefend wordt (oprecht en zuiver), en de verleende macht alleen

wordt gebruikt voor het bereiken van de doeleinden gerelateerd aan de functie. Deze plichtenethische benadering die voor integriteit geldt, staat ver van de gevolgenethische benadering, die als het goede aanduidt 'datgene wat het grootste geluk voor het grootste aantal mensen met zich meebrengt'. Waar de gevolgenethiek een meer pragmatische invulling van handelen oproept, geldt voor de plichtenethiek, en dus voor het omgaan met integriteit, dat de intenties richtinggevend zijn en dat er sprake is van een meer universeel, objectief en in hoge mate in *regels vastgelegd* richtsnoer voor gedrag.

Vanuit de liberale beginselen vrijheid en verantwoordelijkheid prefereren verreweg de meeste liberalen de meer pragmatische gevolgenethische benadering boven de meer dogmatische plichtenethische benadering. De meeste liberale bestuurders hechten eraan om een zo groot mogelijke vrijheid aan burgers en bedrijven te gunnen, en zoeken daarom in hun bestuurlijk handelen bijvoorbeeld ook actief naar samenwerking met ondernemende private partijen. Voor liberale bestuurders zijn regels in het algemeen geen doel op zich, maar gaat het meer om de vraag hoe maatschappelijke opgaven zo efficiënt en effectief mogelijk opgelost kunnen worden, samen met private partijen. De liberale bestuurders opereren dus gemakkelijk op de grens tussen privaat en publiek en kijken daarbij enigszins relativerend en door een 'nuttigheidsbril' naar de regels. Beide factoren (regelrelativering en publiek-private verbinding) blijken uitnodigend om integriteitsgrenzen over te gaan.

Overeem gaf desgevraagd op een bijeenkomst van het Centrum voor Arbeidsverhoudingen Overheidspersoneel (CAOP) op 10 juli 2018 aan dat de hoge incidentie van integriteitsschendingen inderdaad juist bij liberale bestuurders in het oog springt. Naast de twee verklaringen van ‘regelrelativering’ en ‘publiek-private’ verbinding stelde hij ter nuancering twee annexe vragen aan de orde. Ten eerste is er de vraag of er werkelijk harde cijfers op dit vlak aanwezig zijn, of dat het toch vooral indrukken en aannames betreft. Ten tweede is er de vraag of het aannemelijk kan zijn dat liberale bestuurders meer met de ‘harde’ portefeuilles (bouw, verkeer) omgaan waar ook juist met private partijen opgaven gerealiseerd worden, en waarbij dus eerder integriteitskwesaties kunnen opspelen.

Wat daar ook van zij, uit de ervaringen van de Commissie Integriteit en de dilemma- en integriteitstrainingen, blijkt dat de voorkeur voor de meer pragmatische gevolgenethi-

sche aanvlieging van maatschappelijke opgaven door liberalen, nogal eens de aanleiding lijkt te zijn tot vermeende- of werkelijke integriteitsvraagstukken.

Tot Slot

Het is om verschillende redenen voor liberalen zinvol en waardevol om in navolging van Overeem integer handelen als vaardigheid te zien. Integer handelen vraagt zo bezien bewuste bekwaamheid.

Juist liberalen zijn door hun ‘regelrelativering’ en hun voorkeur voor ‘publiek-private’ verbinding vatbaar voor het begaan van integriteitsschendingen en zouden derhalve hun vaardigheid op het vlak van integer handelen extra aandacht mogen geven. Het is daarom goed dat de VVD als grote landelijke partij een eigen integriteitscommissie heeft met beknopte *Vuistregels Integriteit* en via zijn opleidingsinstituut, de Haya van Someren Stichting, ook ter verbetering van de vaardigheid een landelijke dilemmatrain-

ning verzorgt. Het is zeker dat de pragmatische en verantwoordelijke liberaal veel liever investeert in de verbetering van zijn vaardigheid op het vlak van integer handelen dan in verdere stapeling van integriteitsregels en daarmee verdere dichtregeling van hun handelen. Overeem en Kerkhoff waarschuwen voor de ‘integriteitsparadox’: verdergaande opstapeling van integriteitsregels (meer, verdergaand en gedetailleerder, naar analogie van de risico-regelreflex) naar aanleiding van schendingen, leidt tot een toename in schendingen van de steeds gedetailleerder wordende integriteitsregels. Immers, de werkelijkheid is nooit volledig in regels te vatten. Het is niet voor niets dat de VVD spreekt over *Vuistregels* als het gaat om integriteit.

Op 10 juli 2018 bij de presentatie van het boek *In opspraak, leren van Integriteitskwesaties* sloot bijzonder hoogleraar Zeger van der Wal de bijeenkomst af met de vaststelling dat drie gebieden de integriteit van het openbaar bestuur verder onder druk zullen zetten. Ten eerste zal de toenemende diversiteit qua gender, etniciteit en leeftijd de integriteitsvraagstukken verdiepen en verbreden. Ten tweede zal nieuwe technologie nieuwe integriteitsvraagstukken oproepen vanuit het gebruik van big data – gemengd en soms onbegrensd gebruik van private en publieke data via media in het algemeen en *social media* in het bijzonder. Ten derde zal de horizontalisering in de netwerksamenleving de grenzen tussen privaat en publiek domein steeds verder vervagen, terwijl hun interdependentie steeds maar

toeneemt. Dit brengt nieuwe integriteitsvraagstukken met zich mee.

De waarden van waaruit naar integriteit gekeken wordt, ontwikkelen zich door de tijd heen en dat proces gaat in onze diverse, hoogtechnologische en horizontaliserende samenleving versterkt door. Liberale bestuurders zullen daarin mee moeten bewegen en dus hun vaardigheid in de omgang met integriteitskwesaties met volle inzet moeten blijven onderhouden en ontwikkelen. De spannende relatie tussen liberalisme en integriteit blijft voortbestaan.

Dr.ir. R.D. Woittiez is senior trainer Integriteit voor de Haya van Somerenstichting

Mr. H.A. zur Lage-Simons is lid van de permanente Commissie Integriteit van de VVD.

Literatuurlijst

- Williams, B., ‘Politics and Moral Character’, in: Hampshire, S. et al. (red.), *Public and Private Morality*, Cambridge, 1978.
- Huberts, L., ‘Integriteit anno 2015: pijnpunten op de agenda’, in: Talsma, J., Karssing, E. (red.), *Jaarboek Integriteit 2015*, Den Haag, 2015, pp. 12-21.
- Hume, D., *A Treatise of Human Nature*, Londen, 1984.
- Kaptein, M., *Dienaren van het Volk. Over de macht van integriteit*, 2013, URL: <https://rekenkamer.rotterdam.nl/app/uploads/2015/11/Dienaren-van-het-Volk.pdf>, geraadpleegd op 14 november 2018.

- Kerkhoff, T., Overeem, P., *In Opspraak: Leren van Integriteitskwesities*, Den Haag, 2018.
- Kessels, J., 'Wijze van zien, wijze van spreken', in: Delnoij, J., Van Dalen, W. (red.), *Het Socra-tisch Gesprek*, Budel, 2003, pp. 180-199.
- Mill, J.S., *Utilitarianism*, Glasgow, 1990.
- Popper, K.R., *The open society and its enemies*, Princeton, 1962.
- Rawls, J., *A theory of Justice*, Oxford, 1973.
- Slingerland, W., *Network corruption: when social capital becomes corrupted: Its meaning and significance in corruption and network theory and the consequences for (EU) policy and law*, Academisch proefschrift ter verkrijging van de graad Doctor of Philosophy aan de Vrije Univer-siteit Amsterdam, Amsterdam, 2018.
- *De Telegraaf*, 'Het rommelt al jaren bij de VVD', 30 augustus 2018, URL: <https://www.telegraaf.nl/nieuws/2499510/het-rommelt-al-jaren-bij-de-vvd>, geraadpleegd op 14 november 2018.
- Verhofstadt, D., *Atheïsme als basis voor mo-raal*, Antwerpen, 2013.
- VVD, *Beginselverklaring*, Vastgesteld door de 125e algemene vergadering op 15 november 2008 te Rotterdam, Rotterdam, 2008.
- VVD Permanente Commissie Integriteit, *Vuistregels Integriteit*, 2013, URL: <https://www.vvd.nl/de-commissie-integriteit/>, geraadpleegd op 29 oktober 2018.
- Woittiez, R.D., *Integriteit. Achtergrondscu-ment Dilemmatraining*, Den Haag, 2014.
- Wiebenga, J.G.C., 'De VVD en bestuurlijke onkreukbaarheid. Werk in uitvoering,' *Liberaal Reveil*, 2014, vol. 55, nr. 3, pp. 153-157.

